

نوشته‌های تاریخی عبدی بیک شیرازی

سید علی آل‌داود*

استاد شادروان، دکتر عباس زریاب، از نوادر روزگار بود و قدرش آن چنانکه می‌باید شناخته نشد، حتی اهل پژوهش و تحقیق نیز آنگونه که در خور مقام و شأن علمی آن علامه دوران بود، از برجستگیهای او آگاهی کافی نداشتند. مطالبی که در یکی دو ماه اخیر پس از درگذشت وی در نشریات به قلم دوستان و شاگردان او منتشر شد، البته تا حدی به شناساندن زریاب کمک کرد اما به نظر می‌رسد، اهمیت او همچنان مجهول مانده‌است.

در سال‌های نخستین دانشجویی، به درک محضر دکتر زریاب در دفتر مجله یغما نائل آمدم، از آن پس در پاره‌ای از جلسات سخنرانی وی در دانشگاه تهران، حضور یافتم. پس از انقلاب از آنجا که دکتر زریاب در مؤسسات علمی جدید حضور فعالی داشت، دیدار او آسانتر بود بویژه، در این اواخر که چند سالی دستیار او در یکی از این سازمانها بودم، استفاده از محضر فیض بخش او مداوم بود. نشستن در محضر زریاب افزون بر فواید فراوان علمی، بهره‌وری از فضائل اخلاقی و انسانی او بود. هر سخنی از زریاب حتی لطیفه‌های او آموزنده و رهگشا بود و هر

نکته و شوخی او اثری جدی و روشنگر بر اذهان اطرافیان باقی می‌گذاشت. برخوردها و رفتارهای ملاطفت‌آمیز زریاب حتی با کسانی که با او بر سر مهر نبودند، پندآموز و عبرت‌انگیز بود. او بدون آنکه تظاهری داشته باشد در رفتار خود جوهری انسانی داشت که حکایت از منش‌آزاد می‌کرد. اطاق کار او محل تجمع همه همکاران جوان یا استادان نام‌آور و فاضل بود. او حلال مشکلات همه و پاس‌خوگی سؤالات و اشکالات در رشته‌های گوناگون بود.

دکتر زریاب حافظه‌ای شگفت‌انگیز داشت و ذهن او گنجینه‌ای از خاطرات لطیف و پر مطلب بود و هر زمان بمناسبت، نکته‌ها بیان می‌داشت. چندسال پیش روزی دکتر سیدجعفر سجادی بیتی از منظومه شاعری گمنام خواند و جوای نام سراینده کتاب و محل چاپ آن شد. زریاب بی تأمل ده‌ها بیت از آن مثنوی را که بلند و نامشهور بود، خواندن گرفت و بی آنکه به ذهن فشار آورد نام شاعر، محل چاپ و سال آن را که در اوایل مشروطه بود بیان کرد و تعجب و اعجاب حاضران را برانگیخت. بویژه باید از تسلط زریاب بر اشعار شاعران مشهور یا غیر مشهور عرب زبان سخن راند.

از خاطرات تأسف بار من در باره استاد زریاب آن است که روزگاری نیت آن داشتم تا در محضر او به بهانه تصحیح کتاب «جهان‌آرای» قاضی احمد غفاری - که تألیفی موجز اما دقیق و پر مطلب از تاریخ عمومی به روایت مورخان اسلامی است - یک دوره تاریخ جهان اسلام و ایران را نزد او آموزش ببینم، اما کسانی از کوته نظران کم‌کار که از تلاش دیگران هم نگران و ناشادند، زریاب را که موافقت خود را با این خواسته بارها اعلام داشته و نسخ خطی آن کتاب نیز فراهم آمده و شروع کار از هر نظر نزدیک بود، از این اندیشه باز داشتند، اکنون پس از گذشت چندین سال، یاد آن چیزی جز افسوس بر خاطر نمی‌گذارد.

مقاله حاضر درباره عبدی‌بیک شیرازی مورخ و ادیب‌آغاز دوره صفوی و مؤلف دو اثر برجسته در تاریخ یعنی تکملة الاخبار و صریح‌الملک است. دکتر زریاب همواره از اهمیت مجموعه‌های صریح‌الملک سخن می‌گفت و چاپ و نشر انتقادی آنها را برای تنظیم و نگارش تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران عصر صفوی بس مفید و لازم می‌شمرد.

در سدهٔ دهم هجری هم‌زمان با روی کار آمدن دولت صفوی، مورخان و ادیبان برجسته‌ای در ایران برآمدند که آثار هر یک در حوزهٔ آشنایی و تخصص خود، گرانقدر و ارزشمند است. هر چند نمی‌توان آنان را با مورخان دورهٔ پیشین، عصر تیموری که دورهٔ رواج تاریخ‌نگاری است، مقایسه کرد. شاید تشویق و ترغیب امرا و پادشاهان تیموری از هنرمندان و نویسندگان و آزادی نسبی آنها باعث شد که آثار برجای مانده از آن عصر از اهمیت بیشتری برخوردار باشد. از جمله تاریخ‌نگاران دورهٔ نخستین صفوی یکی زین‌العابدین علی بن عبدالمؤمن شیرازی مشهور به نویدی و عبدی بیک است. آگاهی ما از زندگی او اندک است و بیشتر مطالبی است که از لابلای آثار او بویژه *تکمه‌الاکخبار استخراج* می‌شود. براساس این اطلاعات او در ۹ رجب ۹۲۱ زاده شده است. خاندان او شیرازی و در آذربایجان سکنی داشتند. پدرش عبدالمؤمن بن صدرالدین محمدبن ناصرالدین احمد قوامی از کارگزاران دیوان صفوی و از جمله نزدیکان حسین خان شاملو بود و با شاه اسماعیل اول آشنایی داشت، خواجه نظام‌الدین محمدبن خواجه عمادالدین علی شیرازی، جد مادری وی در آستانه شیخ‌صفی‌الدین در اردبیل مقام وزیر (ناظر) داشت. عبدالمؤمن در ۹۳۷ در نوجوانی عبدی بیک درگذشت. او در یکی از مثنویهای خود به نام *جام جمشیدی* که در ۹۴۳ سروده ضمن اندرز به برادرش سعدالدین عنایت‌الله از وفات پدر یاد کرده است.^۱

پس از مرگ عبدالمؤمن مناسبات عبدی بیک با حسین خان شاملو سرد شد و مقامش در دربار تنزل یافت و بنابه نقل او در *تکمه‌الاکخبار*،^۲ برای

۱. *جام جمشیدی* مثنوی دوم از *خمس* اول عبدی بیک است. ر.ک. نسخه خطی کلیات شاعر در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۲۴۲۵، ب ۵۹-۱۲۹، این مثنوی مشتمل بر ۳۶۰۰ بیت است.
 ۲. نویدی، زین‌العابدین عبدالمؤمن، *تکمه‌الاکخبار*، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، ش ۳۸۹۰، ص ۶۰۸.

مدتی کوتاه نزد علی بن حسین بن عبدالعالی کرکی مشهور به محقق ثانی و محقق کرکی (درگذشته ۹۴۰) تلمذ کرد. اما درگذشت نابهنگام پدر موجب شد که وی به اجبار راه دانش اندوزی را رها کند و برای امرار معاش در دیوان دولتی به جرگه اهل حساب درآید و بدین ترتیب تصدی امر سیاق برعهده او قرار گرفت.^۱ شهرت عبدی بیک به «مفردنویس» ظاهراً از آن هنگام رواج یافت. گفته‌اند که پیش از آن، مدتی نیز او در خدمت شاهزاده محمد میرزا پسر شاه طهماسب به سربرد اما این دوران دیری نپایید و او از آنجا هم رانده شد.

عبدی بیک در دوران طولانی سلطنت شاه طهماسب با فراز و نشیبهایی روبرو بود. ابتدا در تبریز سکونت داشت و چون پایتخت به قزوین منتقل شد او نیز به قزوین رفت و در آنجا استقرار یافت. از آن پس کار او در دستگاه دولتی رونق گرفت و در بسیاری از مأموریت‌های خارج از کشور شرکت کرد. از جمله سفری به کشور عثمانی و وان در ارمنستان داشت و چون بازگشت، همچنان در قزوین ضمن اشتغال به امور سیاق و حساب به سرودن شعر و نگارش آثار تاریخی می‌پرداخت. عبدی بیک در ۹۷۳ از کارهای دولتی به خواست خود یا به اجبار دست کشید. سپس به دستور شاه طهماسب به اردبیل رفت و در آستانه شیخ صفی انزوا اختیار کرد و تا ۹۸۰ در آن شهر روزگار گذراند و در همین دوره با استفاده از اسناد موجود در آستانه شیخ صفی به تدوین مجموعه صریح‌الملک پرداخت و نیز تکملة‌ال اخبار را در ۹۷۸ در همین شهر به پایان رساند. پس از اتمام آن کتابها در ۹۸۰ به قزوین بازگشت ولی پس از مدت کوتاهی به اردبیل رفت و تا پایان عمر در آنجا به سربرد. سرانجام در ۹۸۸ در همان شهر درگذشت^۲ و به خاک سپرده شد ولی

۱. نویدی، زین‌العابدین عبدالؤمن، دوحه‌الازهار، چاپ علی مینائی تبریزی و ابوالفضل هاشم‌اوغلی رحیموف، مسکو ۱۹۷۴، پیشگفتار ص ۳.
 ۲. نویدی، زین‌العابدین عبدالؤمن، مظهرالاسرار چاپ ابوالفضل هاشم‌اوغلی رحیموف، مسکو ۱۹۸۶، پیشگفتار ص VIII.

از محل دفن او اطلاعی در دست نیست.

عبدی بیک در طی ماجرای مرگ شاه طهماسب، درگیریهای خونین پس از آن، حکومت حیدر میرزا و پیروزی شاه اسماعیل دوم، مدتی را در نگرانی به سر برد، چنانکه او در مثنوی آیین اسکندری اشارات صریحی به این حوادث دارد. از جمله گوید: «مگر پرتو آفتاب تربیت پادشاه ربع مسکون [= شاه اسماعیل دوم] این ذره مسکین را از خاک برداشته در نظر همگان اعتباری کرامت فرماید... این بنده چرا به دعاگویی این شاه صفوی موسوی علوی نامدار نباشد. جامی به مدح سلطان حسین میرزا حاکم خراسان روشناس شد. این حقیر چرا از خاک بوسی آستان این شاه صاحب قران فرمان فرمای ممالک ایران و مطاع سلاطین یونان و توران آب رو نیابم. علی‌الخصوص در این وقت که طالع از تهمت تقصیر خلاص گشته و عطیت صوری و معنوی به شاهی چنین اختصاص پذیرفته:

رفت که از بخت شکایت کنیم وز ستم دهر حکایت کنیم
کوکب اقبال برآمد به اوج لَجَّةٔ امید در آمد به موج^۱

از عبدی بیک سه فرزند پسر برجای مانده است. نخست شمس‌الدین محمد مؤمن که در ۹۴۷ در تبریز متولد شد، دوم جلال‌الدین سلطان محمد که در ۹۵۷ بعد از مهاجرت عبدی بیک، در قزوین چشم به جهان گشود. فرزند سوم او که محمد مسیح نام دارد، از جمله خوش نویسان عصر بود و نسخه‌ای از کتاب تحفة العراقرین به خط او در کتابخانه مدرسه سپهسالار موجود است.^۲

عبدی بیک دانشمندی شاعر و مورخ بود. اهمیت او بیش از همه به

۱. نویدی، زین‌العابدین عبدالمؤمن، آیین اسکندری، چاپ ابوالفضل هاشم‌اوغلی رحیموف، مسکو ۱۹۷۷، ص ۱۳۲-۱۳۴.

۲. ابن یوسف شیرازی، فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار، تهران ۱۳۱۳-۱۳۱۸، ج ۲، ص ۴۶۷، ج ۳، ص ۳۷۰؛ احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران ۱۳۵۱، ج ۴، ص ۲۷۱۶.

لحاظ گستردگی آثار ادبی اوست که مشتمل بر سه دیوان و ۱۷ مثنوی است، که از این تعداد، ۱۵ مثنوی در سه خمسه به استقبال از حکیم نظامی گنجوی، به این ترتیب گرد آمده است: خمسهٔ اول شامل مثنویهای جام جمشیدی، هفت اختر، مجنون و لیلی، مظهرالاسرار و آیین اسکندری. خمسهٔ دوم حاوی منظومه‌های جوهر فرد، دفتر درد، فردوس العارفین، انوار تجلی و خزائن ملکوت. خمسهٔ سوم (یا جنات عدن) شامل روضة الصفات، دوحه الازهار، جنة الاثمار، زينة الاوراق، صحيفة الاخلاص^۱. خمسهٔ سوم مجموعاً ۴۱۳۵ بیت است و در وصف شهر قزوین به عنوان شهری که روزگاری پایتخت صفویان بوده است و همچنین ابنیه تاریخی آنجا که در زمان شاه طهماسب بنا شده است و بنابراین اهمیت تاریخی این اثر بیش از جنبه‌های ادبی آن است.

کلیات دیوان او یک بار در لکهنو به سال ۱۲۶۷/۱۸۵۰ چاپ شده است^۲، و نسخهٔ خطی آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ذیل شمارهٔ ۲۴۲۵ نگهداری می‌شود.^۳ این نسخه به قرن یازدهم تعلق دارد و دارای دو خمسه و هفت خزانه است و بر رویهم دارای ۲۷۶۰۰ بیت است. نسخهٔ دیگر کلیات او در کتابخانهٔ دانشکده ادبیات تهران به شمارهٔ ۳۶۲ محفوظ است. این نسخه در رمضان ۹۷۷ یعنی در حیات شاعر کتابت شده است. مجموعاً تعداد ابیات مثنویهای موجود عبدی بیک بالغ بر ۵۴۹۴۷ بیت است و متأسفانه هیچ کدام از آنها در ایران منتشر نشده است و بیشتر آنها را یکی از محققان آذربایجان شوروی (سابق) به نام ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف جزو انتشارات دانش در مسکو با مقدمه و تحقیقات کامل به چاپ رسانده است.

۱. محمدتقی دانش پزوه، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۰، ج ۹، ش ۲۴۲۵، ص ۱۰۷۷؛ نویدی، زین العابدین عبدالؤمن، مجنون و لیلی، چاپ ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو ۱۹۶۷، ص XII-XV. ۲. منزوی، ج ۳، ص ۱۸۹۷.
۳. دانش پزوه، ش ۲۴۲۵، ج ۴، ص ۱۰۷۷-۱۰۷۸.

غیر از اینها هم اکنون نام و نشان چند منظومه و اثر دیگر او در کتاب تکملة الاخبار دیده می‌شود اما اثری از آنها در میان نیست. از جمله باید از سلامان و ابدال و طرب‌نامه نام برد.

تخلص شعری وی در ابتدا نویدی و بعد عبدی بود. ازینرو در تذکره‌های گوناگون به علت شهرت به دو تخلص، او را با شاعران دیگر اشتباه گرفته و گاه احوال او را ذیل دو عنوان جداگانه آورده‌اند، چنانکه تقی‌الدین اوحدی مؤلف تذکره عرفات العاشقین در دو جا شرح حال او را ذکر کرده است یک بار ذیل نام عبدی بیک مفرده نویس و دیگر بار زیر نام نویدی شیرازی.^۱ نیز سراینده دیگری در سده یازدهم در شیراز به نام نویدی شیرازی می‌زیسته که صاحب تذکره روز روشن او را با عبدی بیک یکی پنداشته است. عبدی بیک با برخی از شاعران و نویسندگان هم عصر خود مکاتبات و مفاوضات ادبی داشت چنانکه قاسمی گنابادی (درگذشته ۹۸۲) از شعرای سده دهم در مثنوی عاشق و معشوق مطالبی خطاب به نویدی سروده که چند بیت آن،^۲ این چنین است:

نسیم فصل نوروزی کجایی	نسیم فصل نوروزی کجایی
جزاک‌الله که هستی محرم خاص	جزاک‌الله که هستی محرم خاص
به سوی آن فضیلت انتسابی	به سوی آن فضیلت انتسابی
جوان بختی جوانی هوشمندی	جوان بختی جوانی هوشمندی
به دانائی وحیدالعصر والدهر	به دانائی وحیدالعصر والدهر
کلامش را که نازل زآسمان است	کلامش را که نازل زآسمان است
بود نظمش دعای مستجابی	بود نظمش دعای مستجابی
جواب «خمسه» استاد نامی	جواب «خمسه» استاد نامی

۱. تقی‌الدین اوحدی، تذکره عرفات العاشقین، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، ذیل عبدی و نویدی.

۲. احمد گلچین معانی، «نویدی شیرازی»، وحید، سال ۳، ش ۴ (فروردین ۱۳۴۵ ش)، ص ۳۴۲-۳۴۳.

سخن را پایه بر هفت آسمان برد به چوگانِ قلم‌گوی از میان برد. هرچند آثار بازمانده از عبدی‌بیک بیشتر در مقوله شعر و ادبیات است اما به گفته امین احمد رازی در هفت اقلیم، حرفه اصلی وی نویسندگی بوده و در موقع فراغت به شعر می‌پرداخته است.

عبدی‌بیک همانگونه که ادیب و شاعری برجسته بود در تاریخ‌نگاری نیز چیره‌دست و ماهر بود. اکنون دو اثر مهم تاریخی از او در دست است، ولی وی از چند اثر دیگر خود نام برده است که تاکنون نسخه‌ای از آنها پیدا نشده است.

۱) **تکملة الاخبار**: تاریخ عمومی است که از زمان آفرینش جهان تا ده سال پیش از مرگ نویسنده، ۹۷۸هـ، را دربرمی‌گیرد. عبدی‌بیک این کتاب را به پریخان‌خانم، دختر شاه طهماسب، شاهزاده مقتدر صفوی تقدیم داشته و مشتمل بر یک مقدمه و چهار فصل است^۱: مقدمه در معنی تاریخ و ذکر وجود و آغاز آفرینش است. فصل اول از حضرت آدم علیه‌السلام تا آغاز طوفان نوح علیه‌السلام. فصل دوم در بیان احوال عالم از طوفان نوح تا زمان حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که در این فصل به حوادث تاریخی پادشاهان ایران پیش از اسلام اشاره شده و مطالبی از شاهنامه، تاریخ حمزه اصفهانی و کتبی نظیر آن فصل به اقتباس آمده است. فصل سوم درباره دوران پیامبر اکرم. فصل چهارم دربرگیرنده دو مقاله است: مقاله اول: شرح حوادث جهان از ۱۱ ق (رحلت پیامبر) تا زمان غیبت صغرای حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی فرجه (سال ۲۶۵) که خود مشتمل بر دوازده فصل است و در هر فصل شمه‌ای از مناقب امامان شیعه و حوادث تاریخی روزگار آنان نقل شده است. مقاله دوم در بیان حال عالم از زمان غیبت کبرای حضرت تا زمان مؤلف است.^۲

۱. نویدی، تکملة، نسخه خطی کتابخانه ملک و نسخه‌های مجلس، صفحات مقدمه.

۲. همان، نسخه خطی کتابخانه مجلس، مجموعه هدایی رامبد، ش ۱۰، ص ۴-۵.

با اینکه نگارش تکمله سالها به طول انجامیده ولی معلوم است که مؤلف در دوران پختگی و کمال به نوشتن آن پرداخته و پیش از آن بیشتر اوقات را مصروف کارهای ادبی و تدوین خمسه‌های خود می‌کرده است، زیرا تاریخ سرودن هیچ یک از مثنویهای او مؤخر بر سال ۹۶۸ نیست. عبدی بیک در مقدمه کتاب مطالب مفصلی درباره پریخان خانم، که پس از مرگ شاه طهماسب نقش مهمی بازی کرد، نوشته است: «والآ به نام بندگان نواب شاهزاده جهان قره‌العین عالم امکان، خلاصه...»

هم زیور و زین دین و دولت هم قره‌العین ملک و ملت
هم پرتو مهر پادشاهی همسایه‌ی سایه‌ی الهی.

... اعنی نواب مستطاب قدسی نقاب خورشید احتجاب همایون القاب
علیه عالیه صفیه صفویه موسویه حسنیه علویه پریخان خانم خلدالله تعالی
ضلال سلطنتها و حشمتها...

حافظ او باد جهان آفرین دولت او باد به نصرت قرین
بردل دین پرور او غم مباد سایه‌ی شاه از سر او کم مباد
در کنف سایه‌ی پروردگار عمر طبیعی دهدش کردگار.^۱

پریخان خانم در ۹۵۵ زاده شد. او در ماجرای مرگ شاه طهماسب و اختلاف بر سر جانشینی، جانب اسماعیل میرزا را گرفت و در براندازی حیدر میرزا که زمانی زمام کارها را در دست داشت، نقش مهمی ایفا کرد. پریخان خانم تا آمدن اسماعیل دوم از قلعه‌ای که در آن زندانی بود پایتخت را اداره کرد، ولی با فروافتادن اسماعیل از پادشاهی و قتل او، این شاهزاده خانم نیز به دستور سلطان محمد خداپنده به هلاکت رسید.^۲

منابع مورد استفاده در قسمتهای نخستین تکمله‌الخبار عموماً تاریخهای متداول و مشهور است و نویسنده در اکثر موارد منابع مطالب خود را بیان

۱. همان، نسخه خطی کتابخانه ملی ملک، ص ۵-۶.

۲. محمدعلی تربیت، دانشمندان آذربایجان، تهران ۱۳۱۴ ش، ص ۷۵-۷۶.

داشته است، از جمله: تاریخ حمزة اصفهانی، آثارالباقیه ابوریحان بیرونی (ص ۴۶۹ نسخه ملک)، معجم البلدان یا قوت (همان صفحه)، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی، تاریخ جلالی، تاریخ بناکتی، شاهنامه فردوسی، روضه الاحباب. افزون بر آن از سروده‌های شعرای مشهور که بیشتر در باب ماده تاریخ وقایع تاریخی است بهره برده است که می‌توان از: اشعار حافظ، سلمان ساوجی، ابن‌یمین و بویژه قسمت‌های زیادی از منظومه‌های مولانا نظام‌الدین استرآبادی را نام برد.

عبدی بیک چون بر مذهب شیعه اثنی‌عشری بود، تقسیم‌بندی کتاب خود را بر مبنای معتقدات شیعه انجام داده است. او تاریخ دنیای اسلام را ذیل نام امامان آورده و از این بابت شاید اثر او نخستین تاریخ مهمی باشد که با ترتیب تازه و با توجه به اعتقادات شیعیان تنظیم شده است. در مقدمه کتاب در این باره چنین می‌نویسد: «گاهی در اثناء مطالعات بر کتب تاریخ و سیر نظر می‌انداخت و ملاحظه نمود که کتبی که در میان است از اصول مسایل حکمی و کلامی، که مقصود از تحقیق و یقین همان است، خالی است و مدار بر قول عامه مورخین نهاده‌اند، بلکه اکثر آن از حلیه صدق و صواب عاری است. و چون اکثر آنها در زمان اهل سنت تألیف یافته و مؤلفان مدهانات نموده‌اند به خاطر رسانید که کتبی معتمد علیهِ موافق واقع به مناظر و مسامع اولی‌الالباب رساند»^۱.

مهمترین بخش این کتاب، مقاله دوم فصل چهارم است که به دودمانهای اسلامی اشاره کرده و بویژه آخرین قسمت این مقاله درباره تاریخ ظهور صفویه تا پایان عصر شاه طهماسب است و بیش از یک ششم کتاب را دربر گرفته و به محامد شاه طهماسب پایان می‌یابد. آخرین واقعه تاریخی که در این اثر به آن اشاره شده زندانی شدن خان احمدخان گیلانی به دستور شاه طهماسب در قلعه قهقهه است. مؤلف در این اثر به دودمانهای ناشناس

۱. نویدی، تکمله، نسخه خطی کتابخانه مجلس، ش ۱۰، ص ۴.

ایران توجه داشته و سرگذشت افراد آنان را حتی الامکان گرد آورده است. به گفته کسروی تکملة الاخبار از این نظر بر بسیاری از مآخذ مهم دیگر چون جامع الدول منجم باشی برتری دارد.^۱ در این نکته یقین است که عبدی بیک چون از کارکنان دربار صفوی بود و به اسناد و مدارک دولتی و کتابخانه‌های سلطنتی در قزوین و مجموعه آستانه شیخ صفی دسترسی داشت، آثار تاریخی او بویژه در باب مسائل زمان عبدی بیک از درجه اول اهمیت برخوردار است. البته گفتار کسروی راجع به اهمیت بسیار تکملة الاخبار و رجحان آن بر جامع الدول و جهان آرا اندکی اغراق آمیز به نظر می‌رسد و شاید استنباط کسروی به این دلیل باشد که او به تصریح خود این کتب را مدت زیادی در اختیار نداشته و مجال بررسی کافی همه آنها را پیدا نکرده است، گو اینکه سخن عبدالحسین نوایی که قسمت اخیر تکملة را اخیراً منتشر کرده در باب سرقت و انتحال عبدی بیک از مطالب جهان آرا نیز نمی‌تواند به واقعیت مقرون باشد،^۲ چرا که عبدی بیک خود گرفتار سرقت ادبی شده بود و با تندی از آن انتقاد می‌کرد. به قراری که در آخر منظومه آئین اسکندری آورده است قبل از آنکه برخی از اشعارش به اشتها برسد، مجبور شده بود که آنها را مخفی کند، چنانکه کسانی چون سراینده شاهرخ‌نامه مضامین ابیات نامشهور او را ربوده و در آثار خود مندرج ساختند. نیز غزالی مشهدی که شهرتی هم پیدا کرده بود، تعدادی از ابیات مثنوی مظهرا لاسرار را در منظومه خود عیناً نقل کرده است.^۳

نسخه‌های خطی تکملة الاخبار

از این کتاب چند نسخه خطی مهم برجای مانده است ولی اکثر محققان تنها، نسخه موجود در کتابخانه ملک را شناسایی کرده و از نسخ دیگر اطلاع و آگاهی نداشته‌اند. اینک نسخه‌های موجود از این کتاب معرفی می‌شوند:

۱. احمد کسروی، شهریاران گمنام، تهران ۱۳۵۳ش، ص ۱۱-۱۲.
۲. نویدی، زین العابدین عبدالؤمن، تکملة الاخبار، چاپ عبدالحسین نوایی، تهران ۱۳۶۹ش، ص ۱۰-۱۱.
۳. نویدی، آیین، ص ۱۳۰-۱۳۲.

الف) نسخه شماره ۱۰ از مجموعه اهدایی هلاکو رامبد به کتابخانه مجلس (بهارستان). این نسخه ابتدا در تملک مرحوم احتشام السلطنه علامیر از رؤسای پیشین مجلس شورای ملی بود. احتشام السلطنه در زمان حیات، بیشتر آثار نفیس خطی خود را به کتابخانه مجلس اهدا کرد. در ۱۳۵۰ ش بازمانده کتابها و از جمله نسخه مزبور را هلاکو رامبد، نوه دختری وی، به کتابخانه تقدیم داشت و اینک در مجموعه اهدایی ویژه‌ای نگهداری می‌شود. این نسخه اثری نفیس و شاید قدیمترین دستنویس تکملاً الاخبار باشد و حدوداً در اوایل سده یازدهم هجری یعنی اندکی پس از تألیف کتاب نوشته شده و به خط نستعلیق متوسط، کاغذ آن اصفهانی لیمویی رنگ، جلد چرمی قرمز کم رنگ و به قطع وزیری است و مجموعاً ۷۱۸ صفحه دارد. در پایان کتاب در دو برگ اضافی یادداشتی درباره خروج مختار و ابن‌زبیر با قلمی دیگر آمده است. بعضی صفحات کتاب حاشیه‌هایی دارد، از جمله در صفحه ۱۶۶ مطلبی در باب خواب انوشیروان درباره ولادت پیامبر نقل شده که کنار آن بر اثر صحافی از میان رفته است. احتشام السلطنه در صفحه آخر یادداشتی به این شرح نوشته است: «در لیلۀ شنبه نوزدهم رمضان ۱۳۵۲ مصادف با ۱۶ دی ۱۳۱۲ در طهران قلمی داشت. چه دستها این کتاب گذشته [کذافی الاصل] و مالکین آن گذشته‌اند و خاک شده‌اند. و چه دستهایی که بعد از من بگذرد و باز بگذرند. هوالباقی. محمود دولو علامیر».

ب) نسخه شماره ۸۴۰۱ کتابخانه مجلس (بهارستان)، نسخه‌ای است در قطع وزیری باریک و جمعاً ۲۸۸ برگ دارد. خط آن نستعلیق متوسط، کاغذ اصفهانی به رنگ لیمویی سیر و کم‌رنگ و از آغاز نسخه یک برگ افتاده که در سالهای اخیر از روی نسخه دیگری بازنویسی شده است. چند برگ اول و برگ آخر آن وصالی شده و در برگ نخست قسمتی از سطور بر اثر وصالی خوانده نمی‌شود. عبارات عربی و عناوین به سنگرف و با قلم درشتتر نوشته

شده است. جلد کتاب چرمی مشکی با عطف و حاشیه تیماج قرمز و ترنج و نیم ترنج ضریبی در وسط و به دست کاتبی ناشناس در دهه اول ماه صفر ۱۰۴۶ به انجام رسیده است و رویهمرفته نسخه کامل و خوانایی است. شادروان استاد سعید نفیسی که این نسخه را ملاحظه و مطالعه کرده بود در صفحه اول آن یادداشتی به این مضمون نوشته است: «تکملة الاخبار در تاریخ عمومی تا وقایع سال ۹۷۸ تألیف زین العابدین علی عبدالمؤمن بن صدرالدین ساکن قزوین به نام پریخان خانم دختر شاه طهماسب تألیف کرده و مؤلف ساکن قزوین بوده و تاریخ اتمام کتاب «کرایم آثاره» یعنی سال ۹۷۹ است و این نسخه در ۱۰۴۶ نوشته شده و تا جایی که من خبر دارم نسخه منحصر به فرد است. افسوس که آغاز آن چند جا بریدگی و وصالی و یک جا افتادگی دارد». این نسخه نیز تاکنون معرفی نشده بود.

ج) نسخه شماره ۵۰۴ کتابخانه گلستان (سلطنتی). این نسخه نفیس و زیبا به قطع وزیری، کاغذ ترمه اصفهانی، دارای ۷۰۰ صفحه و هر صفحه ۱۹ سطر، در ۱۰۹۹ به دست محمد هاشم بن محمد یحیی به خط نسخ و نستعلیق و ثلث نوشته شده است. جلد آن مقوا با روکش چرم قهوه‌ای، زمینه طلاپوش با گل برجسته ارغوانی رنگ. مقدمه این نسخه به زبان ترکی و خط نستعلیق ممتاز همراه با آیاتی از قرآن مجید به خط ثلث و رنگ سرخ نگاشته شده است. نسخه مزبور از هر حیث کامل است و حداقل از ۱۲۳۲ در کتابخانه سلطنتی ایران نگهداری می شده است.^۱

د) نسخه شماره ۳۸۹۰ در کتابخانه ملی ملک. تا مدتها چنین گمان می رفت که این نسخه منحصر به فرد است و از تکملة الاخبار نسخه دیگری در دست نیست. نسخه ملک شامل ۳۴۷ برگ ۱۹ سطری است. کاغذ آن ترمه اصفهانی و به خط نستعلیق در سده دوازدهم نوشته شده و عناوین به

۱. بدری آتابای، فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاحت نامه، کتابخانه سلطنتی، تهران ۱۳۵۶ ش، ص ۵۱-۵۳.

شنگرف است.^۱ فیلم این نسخه ذیل شماره ۱۹۸۱^۲ و عکس آن به ردیف ۴۶۲۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است^۳ و ۵۸۰ صفحه دارد. در حاشیه صفحه اول به خطی دیگر، مؤلف کتاب، ملاعلی اعجمی کرمانی خجندی صاحب هفتصد کتاب و از جمله ریاض الزاهدین معرفی شده است و پیداست که نویسنده این یادداشت حتی صفحات اول تکمله را که عبدی بیک بصراحت از خود نام برده مرور نکرده است. در دو صفحه اول سفید این نسخه، مطالبی در مناجات و نیایش پروردگار به زبان ترکی نوشته شده است.

ه) نسخه مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان به شماره ۴۸ که پیش از آن در مالکیت زاخودر بوده است. این نسخه آغاز و پایان ندارد و به رویدادهای ۹۶۸ تمام می‌شود. درباره این نسخه ا.آ. افندی‌یف دانشمند آذربایجانی مقاله‌ای با عنوان «در باره یک مأخذ کم شناخته سده شانزدهم در تاریخ صفویان» نگاشته که در شماره دوم مجله اخبار فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان، سال ۱۹۶۴، ص ۶۱-۶۸، چاپ شده است و همچنین این پژوهشگر آذری تصویر و ترجمه روسی منتخباتی از این کتاب را با عنوان تأسیس دولت آذربایجان صفویان در آغاز سده شانزدهم در ۱۹۶۱ در باکو به چاپ رسانده است.^۴ این کتاب نزد خاورشناسان روسی همواره از اهمیت بیشتری برخوردار بوده ازینرو بجز کتب و مقالات یادشده چند مقاله و اثر دیگر درباره آثار تاریخی و روش تاریخ‌نگاری عبدی‌بیک پدید آورده‌اند.

۱. کتابخانه ملی ملک، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، چاپ ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه، تهران ۱۳۵۴ ش، ج ۲، ص ۱۶۵.
۲. محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۸ ش، ج ۱، ص ۵۸-۵۹.
۳. رجوع کنید به: دفاتر موجود در بخش نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۴. چارلز استوری، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یحیی آری‌پور، سیروس ایزدی، کریم کشاورز، تحریر احمد منزوی، تهران ۱۳۶۲، ص ۵۷۸-۵۸۰.

و) نسخه خطی میرزا محمد، در تهران که مینورسکی آن را رؤیت کرده است.^۱ به گفته ابوالفضل رحیموف مصحح آذربایجانی آثار ادبی عبدی بیک، نسخه دیگر تکلمة الاخبار در اهواز موجود بوده است.^۲ اما با تفحصی که انجام شد اطلاع بیشتری از این نسخه به دست نیامد و رحیموف نیز به همین توضیح مختصر بسنده کرده است.

از متن تکلمة الاخبار، فقط بخش آخر آن که مشتمل بر حوادث اوایل عصر صفوی است توسط عبدالحسین نوایی بر مبنای نسخه کتابخانه ملک انتشار یافته است. در باب شیوة تصحیح و کیفیت آماده سازی آن برای چاپ، نگارنده مقاله کوتاهی در مجله نشر دانش منتشر کرده است.^۳

۲) **صریح الملک**: این عنوان ظاهراً بر مجموعه‌ای از اسناد و مدارک املاک و مستغلاتی که مالکیت آنها معلوم و در اختیار یک نفر یا یک مؤسسه باشد، اطلاق می‌شده است. بیشتر مجموعه‌های بازمانده **صریح الملک** مشتمل بر اسناد و بنجاهای موقوفات آستانه شیخ صفی‌الدین در اردبیل و ثبت و ضبط سایر املاک آن آستانه در سایر مناطق ایران و قباله‌های املاک خریداری شده است. شیخ صفی‌الدین جد خاندان صفویه، نزد صاحبان طریقت و دسته‌ای از مردمان عادی ارج بسیار داشت و آنان املاک و رقبات زیادی وقف آستانه او کردند. همچنین املاکی هم توسط تولیت آستانه خریداری و به دسته اول ملحق شد. در زمان شاه طهماسب اول به منظور ایجاد نظم و ترتیب در املاک آستانه و جلوگیری از پراکندگی آنها مشخصات اسناد رقبات آستانه چه وقفی و چه ابتیاعی مدون شد، و بدین ترتیب عبدی بیک که در آن هنگام در اردبیل زندگی می‌کرد، نخستین فردی بود که مأمور تدوین آنها شد و در این کار همت گماشت.

محتویات **صریح الملکها** بیشتر خرید دکانها، حمامها، مزارع و زمینهای

۱. استوری، ج ۲، ص ۵۸۰. ۲. نویدی، مجنون، مقدمه ص XVI.

۳. سیدعلی آل داود، «تکلمة الاخبار، کتابی برجسته در تاریخ عمومی»، نشر دانش، سال ۱۱، ش ۱ (آذر و دی ۱۳۶۹)، ص ۴۰-۴۱.

مزروعی روستاها برای آستانه شیخ صفی است که عموماً بر دست متولیان وقت انجام می‌شد، همچنین موضوع مصرف بعضی از رقبات معین شده است. مثلاً درآمد یکی از رقبات برای حلوای شبهای جمعه صوفیان آستان شیخ صفی تعیین شده است. آسیاها و قراء اطراف شهر اردبیل بخصوص جزو رقبات و بخشهایی است که مضمون بیشتر وقف نامه‌ها و اسناد مندرج در کتابهای صریح‌الملک را تشکیل می‌دهد. غیر از اردبیل از روستاها و قراء طالش، مراغه، خلخال، آستارا و حتی لرستان و اصفهان هم وقف نامه و مبیعه نامه دیده می‌شود.

در میان مطالب صریح‌الملکها، اصطلاحات و لغات زیادی به چشم می‌خورد که در روشن کردن گوشه‌هایی از مسائل اقتصادی و اجتماعی آن دوره مفید است. مثلاً در میان واحدهای سنجش در یک بررسی اجمالی اصطلاحات زیر به دست آمد: دانک، قفیز، ذرع، طسوج، تخم، قدم، جو، جریب و لته؛ نیز واحدهای پولی زیر در یکی از نسخه‌های صریح‌الملک وجود دارد: دینار کپکی، دینار طلعم سفید، دینار سپید رایج تبریزی، دینار عبدی بیک ابیض تبریزی، فلسی تبریزی، شاهی، فزی دو مثقالی، تنکه رایج شروانی.^۱

صریح‌الملک را در یک مجلد مدون کرد، از نسخه تنظیمی او هم اکنون سه نسخه جداگانه در دست است. تا پیش از این کسانی از اهل تحقیق گمان می‌بردند که این نسخه‌ها، هر یک کتابهایی جداگانه‌اند در حالیکه به شرحی که در باب هر نسخه بیان خواهد شد بخوبی دانسته می‌شود که تفاوت آنها منحصر به کم یا زیاد داشتن چند سند و مدرک متفاوت است. عبدی بیک صریح‌الملک را در دو حرف (بخش) مدون ساخت. حرف اول شامل اسناد معتبر و بی‌خدشه و حرف دوم حاوی اسناد و مدارکی است که نگارنده نسبت به اصالت آنها دودل است. عبدی بیک در مقدمه‌ای که بر این کتاب

۱. نتایج فوق پس از بررسی مجلدات مختلف نسخ خطی صریح‌الملک‌ها به دست آمده است.

نوشته مطالبی در باب تألیف آن بیان کرده است که خلاصه‌ای از آن را سزاوار نقل می‌داند: «مجملاً چون به تاریخ شهر سنه خمس و سبعین و تسع مائه نواب کامیاب [= شاه طهماسب]... به خاطر گذرانید که صریح‌الملکی جامع جمیع املاک و رقبات منسوبه بدین آستان درست دارد که به رأی متصدیان این سرکار و مستوفیان این پرگار ضابطه و صکوک و حجج مخزونه را رابطه باشد، ظاهراً قابلیت تلفیق و صلاحیت احراز سعادت این توفیق در این کمینه بی بضاعت قلیل الاستطاعه ابن‌عبدالمؤمن علی‌الملقب به زین‌العابدین‌الشهیر به عبدی.... باشد تا از اجزاء مجموع قبالات و اسناد متمسکه مشروعه نماید».^۱ همچنین مؤلف در مقدمه فصل پایانی کتاب خود مطالبی در باب شیوه کار و اصالت اسناد صریح‌الملک‌ها گفته که بخشی از آن ذکر می‌شود: «بر رأی صواب نمای ارباب‌الباب محجوب نماند که چون این فقیر کثیرالتقصیر مرتکب این امر خطیر شد، اسناد و قبالات و مجلات و حججی که در خزانه آستانه مقدسه منوره بود تمامی مطالعه نمود. فهرستی درست داشت و با دفتر آستانه معلی و طومار نسقی که در دیوان اعلی درست کرده‌اند و دستورالعمل متولیان آستانه علیه‌عالیه است، مقابله کرد. آنچه قباله آن به نظر درآمده در حرف اول این صریح‌الملک درآورد و آنچه قباله به نظر در نیامده بود در حرف ثانی نوشت.

و از قبالات و اسناد آنچه صیغه وقف داشت و داخل دفتر و طومار نشده بود، آن را نیز در حرف اول داخل ساخت، آنچه صیغه وقفیت نداشت، اکثر آن بود که داخل دفتر و طومار بود، ایضاً داخل حرف ثانی شد. اما آنچه داخل دفتر و طومار نبود و به اسم عالی حضرت سیدالاصفیا شیخ صفی‌الملّه والدین و حضرت سلطان خواجه شیخ صدرالدین و برادران بود باقی ماند. چون اکثر املاک عالی حضرت خواجه شیخ صدرالدین که قید وقف ندارد داخل دفتر و طومار است و در تحت تصرف متولی به وقفیت

۱. نویدی، زین‌العابدین‌عبدالمؤمن، صریح‌الملک نسخه خطی کتابخانه ملی، ص ۱۳.

چگونه دست از این رقبات باقیه که در حکم با آنها متحد است، توان داشت. بنابراین واجب دید تفصیلی بر آنها نیز درست داشتن تا آنچه به ظهور پیوندد و معمول سازند.

پوشیده نماند که آنچه به اسم اولاد حضرت شیخ صفی الدین است جلگی در این جا می آورد و آنچه به اسم اولاد حضرت شیخ صدرالدین است هر کدام که عقب دارند داخل این نسخه نمی توان نمود، چراکه همگی را ورثه معینه هست و بدیشان تعلق دارد و اکثر خود از آن قبیل است که صریح الملک جهت خود نوشته اند و به نظر رسیده، از جمله شیخ شهاب الدین محمود که صریح الملک معتبر دارد و املاک بسیار بدو متعلق بود و از آن جمله معدودی را وقف کرده ... دیگر حضرت شیخ ابراهیم مشهور به خواجه شیخ شاه نیز صریح الملک معتبر دارد و املاک او وقف اولاد اوست و صریح الملک حضرت سلطان شیخ جنید که بعد از واقعه آن حضرت درست داشته، بین الورثه درست داشته اند نیز در میان است و ان شاء الله در نسخه که در باب املاک منسوبه به آتش حلال اعلی حضرت خاقان جمجاه فردوس مکان نوشته می شود ذکر خواهد شد. باقی اولاد مشایخ که عقب ندارند و در حظیره متبرکه مدفونند، املاک ایشان آنچه به نظر رسیده در این جا نوشته می شود.^۱

اینک برای تکمیل شناسایی مجموعه هایی به این نام، علاوه بر نسخه های متعلق به عبدی بیک، سه نسخه دیگر که توسط مؤلفان سده های بعد تنظیم شده و نام صریح الملک بر خود گرفته اند نیز معرفی می شوند:

الف) نسخه شماره ۳۷۱۸ موزه ایران باستان. گردآورده عبدی بیک شیرازی در ۹۷۵ است. خط آن نسخ و نستعلیق و عنوانها و آیه ها لاجورد و شنگرف است. مجموعاً ۱۷۵ برگ دارد و جلد آن تیماج است. این نسخه را

۱. از اواخر نسخه خطی، ش ۳۷۱۸، موزه ایران باستان، منقول از عکس آن نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

شاه‌عباس اول وقف آستانه شیخ صفی کرده است. فیلم آن ذیل شماره ۱۶۵۶ و عکس آن به شماره‌های ۴۴۹۷ و ۴۴۹۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

ب) نسخه دیگر موزه ایران باستان به شماره ۳۷۱۹ این نسخه نیز گردآورده عبدی‌بیک شیرازی و تحریر دیگری از همان نسخه یادشده با اختلافات اندک و جزئی است. این نسخه حاوی ۱۹۹ برگ، خط نستعلیق، کاغذ ترمه و جلد تیماج تریاکی است و سند متعلق به سال ۹۷۷ نیز در آن دیده می‌شود. فیلم این نسخه به شماره ۱۶۵۸ و عکس آن به شماره ۴۵۸۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

ج) نسخه شماره ۲۷۳۴ کتابخانه ملی ایران. گردآورده عبدی‌بیک و رونوشتی از نسخه موزه ایران باستان است. ممکن است اختلافات جزئی در ترتیب وقف‌نامه‌ها و اسناد دیگر بین این دو نسخه موجود باشد، و نیز پاره‌ای از وقف‌نامه‌های تازه‌تر در آن مشاهده می‌شود. نسخه فوق به خط نستعلیق و نسخ نسبتاً زیبای جلال‌الدین محمدالشریف‌الحسینی در ۱۱۱۵ نوشته شده و سرفصلها و پاره‌ای عبارات و آیات و احادیث با مرکب قرمز است. جلد آن تیماج زرد و عطف تیماج تریاکی، ترنج و نیم ترنج و جمعاً ۱۹۵ برگ دارد. اما در پشت صفحه اول، عدد اوراق این نسخه ۱۹۸ برگ شمارش شده است. در بالای همین صفحه جای مهر پادشاه صفوی دیده می‌شود. از ویژگیهای این نسخه ثبت و ضبط ارقام و جداول با خط معمولی است برخلاف نسخه‌های موزه ایران باستان که همه‌جا از سیاق استفاده شده است.

د) نسخه شماره ۳۷۰۳ موزه ایران باستان. گردآورده محمد طاهر اصفهانی، مستوفی موقوفات آستانه شیخ صفی که دنباله کار عبدی‌بیک را در عصر شاه عباس گرفته و بقیه اسناد آستانه شیخ صفی را که از زمان

شاه‌طهماسب تا آن عصر خریداری یا وقف شده، گردآوری کرده است. این نسخه به خط نسخ و نستعلیق است و عناوین به لاجورد و شنگرف نوشته شده و جمعاً ۱۶۸ برگ دارد. محمد طاهر اصفهانی این کتاب را به دستور شیخ شریف زاهدی متولی وقت آستانه گردآوری کرده و کار را در ۱۰۳۸ به انجام رسانده است. فیلم این نسخه به شماره ۱۶۵۵، در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است.

ه) نسخه شماره ۴۳۲۴ موزه ایران باستان. این نیز گردآورده محمد طاهر اصفهانی و تکرار نسخه پیشین است. این نسخه ۱۳۴ برگ دارد و این نیز حاوی اسناد و بنجاق املاکی است که تقریباً همگی آنها میان سالهای ۱۰۰۰ تا ۱۰۵۰ ق برای آستانه خریداری شده است و اغلب آنها در زمان شاه عباس برای آستانه شیخ صفی تدارک یافته است. محمد طاهر اصفهانی به تصریح خود در صفحه ۹ این نسخه منصب استیفای موقوفات شیخ صفی را داشته است.

این دست‌نویس هر چند تکرار نسخه ۳۷۰۳ موزه ایران باستان است، اما تفاوت‌های اندکی با نسخه پیشین دارد، از جمله: صفحات ۱۷۱ تا ۱۹۱ نسخه اول را فاقد است؛ حاشیه ۱۵۴ این نسخه را نسخه اول ندارد؛ از نیمه دوم صفحه ۲۶۲ تا آخر نسخه یعنی صفحه ۲۶۷ نسخه اول را ندارد و در نسخه اول نیز این قسمت به خطی دیگر نوشته شده است.

فیلم این نسخه نیز در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۶۵۵ نگهداری می‌شود.^۱

چنانکه یاد شد از ۵ نسخه صریح‌الملک متعلق به آستانه شیخ صفی، سه نسخه آن رو‌نوشت تألیف عبدی‌بیک است که در عصر شاه‌طهماسب گرد آمده و دو نسخه دیگر به محمد طاهر اصفهانی تعلق دارد که در روزگار

۱. محمد تقی دانش پژوه، «فهرست نسخه‌های خطی موزه ایران باستان»، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۱ ش، ج ۲، ص ۲۰۹-۲۱۰؛ دانش پژوه، فهرست میکروفیلرها، ج ۱، ص ۵۸.

شاه عباس تدوین شده است.^۱

و) نسخه دیگر شناخته شده صریح‌الملک در کتابخانه مجلس (بهارستان) ذیل شماره ۸۰۰۸ جای دارد. این نسخه به خط نستعلیق خوش و مشتمل بر ۶۲ برگ است. تعدادی از اوراق اول و آخر آن افتاده و تمام صفحات دارای جدول با چند قلم طلا و مشکی و آبی و کمند با سه قلم است. کاغذ آن آهار مهره به رنگ سفید تیره و روکش جلد آن مخمل قرمز است. کتاب به قطع وزیری و تحریر آن به اواسط سده سیزدهم برمی‌گردد. این کتاب با صریح‌الملک‌های یاد شده متفاوت و راجع به شناسایی روستاهای اطراف اصفهان و بیشتر مشتمل بر مزارعی است که از شاخه‌های زاینده رود آبیاری می‌شدند. این دفتر بر چند فصل منقسم و در هر فصل نخست عنوان روستاها به ترتیب الفبایی آمده و پس از آن سطوری درباره هر روستا نوشته شده است. سپس صورت عمل آنها براساس دفاتر رسمی دولتی وقت به خط سیاق نشان داده شده است. به طوری که از محتوای مطالب این نسخه برمی‌آید روستاهای مزبور همه در تیول یا در حوزه تملک یکی از شاهزادگان یا بزرگان عصر قاجار و شاید ظل‌السلطان بوده است. بهرحال این نسخه هر چند مختصر است ولی اثری نفیس است و به سبب اهمیتی که از رهگذر تاریخی و جغرافیایی و اقتصادی دارد، ضروری است که جداگانه به چاپ برسد.

۳) عبدی بیک چند اثر تاریخی دیگر تنظیم کرده که متأسفانه امروز اثری از آنها در دست نیست. آنها کتابهایی هستند که در تکملة الاخبار، خبر آنها آمده است از جمله باید از این کتابها نام برد: دیباجة‌البیان در احوال اسماعیلیان (ص ۴۶۵ نسخه ملک)، ترجمه کتاب طهماسبیه (ص ۲۹۱ نسخه ملک)، کتاب مقتبس که منظومه‌ای در احوال پیامبر اکرم صلی‌الله

۱. با توجه به نکات فوق این عقیده که محمد طاهر اصفهانی را دستیار عبدی بیک در نگارش صریح‌الملک می‌داند، با حقیقت وفق نمی‌کند (احسان اشراقی، «تکملة الاخبار و نقاوة الآثار»، مجموعه سخنرانی‌های دومین کنگره تحقیقات ایرانی، مشهد ۱۳۵۲ ش، ص ۴۲۰).

علیه و آله و سلم (برگ ۲۷۶ نسخه رامبد) و سلامان و ابسال که در تکملة الاخبار بیست بیت آن نقل شده است. همچنین او ابیاتی از کتاب فردوس نامه خود را نقل کرده که راجع به تاریخ ایران پیش از اسلام است و احتمالاً این منظومه همان مثنوی فردوس العارفین و جزو یکی از خمسه‌های سه گانه اوست. در جای دیگر تکملة الاخبار اشاره به جلد دوم این اثر شده است (ص ۴۱۶ نسخه رامبد)، که اگر تألیف هم شده باشد اکنون نسخه آن در دست نیست.

(۴) به جز آثار مشخص تاریخی، عبدی بیک در کتابها و منظومه‌های ادبی و خمسه‌ها از اشاره مستقیم و طرح وقایع تاریخی اجتناب نکرده است. اطلاعات او در این باب ارزنده و قابل استفاده و گاه منحصر است. از جمله او چند سال پس از اتمام مثنوی مظهرالاسرار، به آن ۱۵۸۲ بیت افزود و در آن از حوادث زمان شاه اسماعیل دوم، زندانی شدن وی و درگیریهای خونین پس از مرگ شاه طهماسب، از پادشاهی یک روزه حیدر میرزا و از پیروزی اسماعیل دوم سخن رانده و آن را با ابیات پندآموزی خطاب به این شاه به پایان رسانده است.

غیر از آن، خمسه سوم شاعر مختص شناسایی قزوین و بناهای تاریخی این شهر است. قزوین در ۹۵۱ به پایتختی ایران برگزیده شد. شاه طهماسب از بیم حملات مکرر عثمانیها به تبریز که در نزدیکی خاک آنها قرار داشت این تصمیم را گرفت و چون بدین شهر آمد، باغها و کاخهای بزرگی از جمله سعادت آباد را بنا کرد. در استقبال از وی هر یک از بزرگان و امرا و رجال وقت به ساختن عمارات و احداث باغها مبادرت کردند و شهر به زودی روی آبادانی به خود گرفت و رونق بسیار یافت. عبدی بیک خمسه سوم خود را همانطور که اشاره شد به وصف این شهر و باغها و کاخهای آن اختصاص داد.

منابع: غیر از کتابها و نسخه‌های خطی که در مقاله به آنها اشاره شده است، این کتابها و مقالات نیز از جمله منابع این مقاله‌اند.

- محمدحسین رکن‌زاده آدمیت، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، تهران، ۱۳۴۰ ش، ج ۴، ص ۷۴۶-۷۵۰؛ امین احمد رازی، هفت اقلیم، چاپ جواد فاضل، تهران، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۲۳۶-۲۳۷؛ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت ۱۴۰۳، ج ۹/۴، ص ۱۲۳۶-۱۲۳۷؛ محمد تقی دانش‌پژوه، «فروش‌نامه روستای الاروق اردبیل و کشت زار کوسریر در سال ۹۴۷ به ...» معارف اسلامی، ش ۶ (۱۳۴۷ ش) ص ۱۰۹-۱۱۹؛ سام میرزا صفوی، تذکره تحفه سامی، چاپ رکن‌الدین همایون‌فرخ، تهران [بی‌تا]، ص ۹۵-۹۶؛ نویدی، زین‌العابدین عبدالمؤمن، روضه‌الصفات، چاپ ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو ۱۹۷۴، مقدمه و متن؛ حشمت مؤید، «در مدار نظامی، هشت بهشت - هفت اختر»، ایران‌شناسی، سال ۲، ش ۱ (بهار ۱۳۶۹ ش)، ص ۱۳۵-۱۵۹.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی